

UOT 94 (3)**LEVANT TİCARƏTİNDƏ «İTALYAN ÜSTÜNLÜYÜ» DÖVRÜ
(XIII-XIV əsrlər)****Y.H.GÖZƏLOVA*, S.Ə.ZEYNALOVA*****Bakı Dövlət Unviersiteti**ygezalova@gmail.com***sevinc_zeynalova@hotmail.com***

Hələ XI əsrdə italyan şəhərləri Bizans imperatorlarından Levantda – Şərqi Aralıq dənizi bölgəsində geniş ticarət imtiyazları almışdılar. XI-XII əsrlərin hüduunda italyanlar Levantda ticarət ekspansiyasını genişləndirmək imkanı qazandılar. Xaç yürüşləri dövründə və sonrasında Venesiya, Florensiya, Piza, Genuya Şərqə nizamlı ticarət səfərləri təşkil etməyə başladılar.

İtalyanların ticarət ekspansiyası və inhisarçılığı XIII-XIV əsrlərdə də davam etmişdir. Bu dövrdə İtaliyanın şəhər-dövlətləri Levant ticarətinin başlıca qüvvəsinə çevrilirlər.

Açar sözlər: ticarət, Levant, inhisar, ekspansiya

XIII və XIV əsrin ortaları – Levant ticarətində italyan şəhərlərinin üstünlüyü dövrüdür və ilk başdan deyək ki, bunun monqol yürüşlərilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Yəni Avropa elminin təlqin etdiyi kimi, «monqolların qərblilər üçün Şərqə yolları açması» fikri elmi arqumentə söykənmir. Sadəcə zamanında xaçlılara böyük yardımlar etmiş italyanlar bu yardımların müqabilində iqtisadi güzəştlər və ticari imtiyazlar qazanmışdılar (1, 188-193) və Şərqi Aralıq dənizi limanlarında geniş ticarət əməliyyatları aparmaqla yanaşı, Şərq mallarının Avropaya ixracının da böyük bir qismini ələ keçirmişdilər. Yəni Levant ticarəti XIII əsrə artıq italyanların inhisarına daxil olmuşdu.

Ticarət əlaqələrini hər hansı rəqibdən qorumaq üçün italyan şəhərləri müxtəlif vasitələrdən: birbaşa hərbi gücdən, diplomatiyadan, böyük məbləğdə verilən kreditdən və s. istifadə edirdilər. Venesiyanın XIII-XIV əsrlərdə ticarət donanması hər biri 10-100 t tutumu olan 3000 gəmidən ibarət idi və bu ticarət donanması 11000 əsgərdən ibarət heyəti olan 45 qaleralı hərbi donanma ilə müdafiə olunurdu (2, 152). Respublikanın ticarət eskadraları Hələb, Beyrut, Dəməşq, İsgəndəriyyə limanlarına üzür və iri miqyaslı ticarət əməliyyatları həyata keçirirdilər. Genuya Avropadan Şərqə daşınan malları Suriya və Misir limanlarına çatdıran gəmilərə sahib idi və müştəri şəbəkəsi dəyişməz qalırdı. Florensiya isə bank işində əsl peşəkar idi: Bardi, Alfani, Gerardi, Spini, Skali

familiyalı məşhur florensiyalı bankirlərin İsgəndəriyyədə, Beyrutda, Tunisdə şöbələri fəaliyyət göstərirdi (2, 162).

Levant ticarətində «italyan inhisarı»nın özəlliklərindən biri də o idi ki, italyanlar Avropa bazarlarının da böyük bir qisminə Şərq ticarətinin vasitəsilə nüfuz edirdilər.

Bu dövrdə İtaliyadan Avropanın bütün digər bölgələrinə yollar haçalanırdı: 1) dəniz yolu ilə Cəbəl ət-Tariqdən Fransanı və İngiltərəni keçməklə Niderlanda; 2) Lion körfəzindən Rona və Sona çayları boyunca Fransanın daxili rayonlarına və Reyn boyunca Alman dənizinə; 3) Alp dağları vasitəsilə Fransa, İngiltərə, Şimal dənizi sahillərinə gedən yollar (2, 66). Bu yollar adi ticarət yolları deyildi, həm də istehsal texnologiyalarının, məişət mədəniyyətinin də daşıyıcıları idi. Şərq istehsalının, xüsusilə toxuculuq istehsalının çox sirrlərini Avropaya açan da italyanlar olmuşdu. Bunların hesabına Venesiya özünün ipək parça və şüşə istehsalını genişləndirə bilmişdi, pambıq, mahud, dəri istehsalına başlamışdı. Nəticədə Avropanın Levant bölgəsinə ixracatı XIII əsrdə əvvəlki əsrlə müqayisədə 3 dəfə artmışdı (5, 88). Sonrakı əsrlərdə ipəkçilik, mahud və yun istehsalı, pambıqçılıq Flandriyada, İngiltərədə, Fransada bu özlü üzərində, - həm xammal və satış bazarları baxımından, həm istehsal sirrləri və texnoloji mübadilə baxımından, kapital istehsalı üçün hazırlanmışdı.

XIII-XIV əsrlərdə Şərqi Aralıq dənizi ticarəti haqqında danışarkən daha iki vacib məqamın üzərində dayanmalıyıq: birincisi, Aralıq dənizinin qərb sahili bölgəsi və Atlantika ticarətində italyanların fəallaşması və ikincisi, Osmanlı fəthlərinin başlanması ilə əlaqədar İtaliyada diplomatik, siyasi və ticari tədbirlərin artması. Qeyd etməliyik ki, bu iki məqam eyni hadisə ilə – Avropanın tədricən özünə müstəmləkə axtarışı ilə kökləndiyindən, bir-birilə dolayısıyla bağlıdır.

Böyük Coğrafi Kəşflərdən 300 il əvvəl – XII əsrin başlanğıcında avropalıların ticarət maraqları Qərbi Aralıq dənizi bölgəsində və Atlantikada (Avropa və Afrika sahillərində) cəmlənməyə başlayır. Ən böyük fəallıq genuyalılarda müşahidə olunurdu. Hələ XII əsrin ortalarında Genuya tacirləri Aralıq dənizinin qərbində - Seutada, Buciyada, Siciliyada, Sardiniyada və Korsikada faktoriyalar açmışdılar (5, 88) və əsasən mahud və bumaze satışı ilə məşğul olurdular. Pireneylərdə Rekonkista genişləndikcə, italyanların Atlantikaya marağı daha da güclənir. Genuyanın Sardiniyaya və Korsikaya kapital qoyuluşu 1156-cı ildə 510 lirədən 1252-ci ildə 7295 lirəyə çatmışdı (6, 30). Genuyalıların Korsikada və Sardiniyada ən böyük rəqibi isə Piza idi; XIII əsrdə onların arasında bir neçə onillik davam edən müharibə də olmuşdu (6, 28).

İkinci məsələyə gəlincə, Osmanlı fəthlərinin italyanları bu qədər narahat etməsi də təsadüfi deyildi. XIV əsrin əvvəllərinə doğru Aralıq dənizinin şimal-şərqində böyük siyasi qarma-qarışıqlıq hökm sürürdü: bir yandan, italyan respublikalarının koloniyaları və Fransanın mülkləri, digər yandan – Bizans imperiyasının qalıqları, o biri yandan – müsəlman mülkləri. Və belə bir qarışıqlıqda tarix səhnəsinə Osmanlı türkləri çıxır. Doğrudur, 1299-cu ildə yaranan Osmanlı bəyliyi italyanlara Şərqlə ticarətlərində hələ böyük təhlükə kimi

görünmürdü, çünki bu müklər dənizdən uzaqda yerləşirdi. Amma Milet, Smirna, Efes türklərin əlinə keçincə, Venesiya kimi bir ticarət nəhəngi Osmanlıları təhlükə olaraq görməyə başlayır və dərhal hərbi-diplomatik fəaliyyətə keçir. Venesiya 1331-1333-cü illərdə Roma papası, Fransa, Rodos xaçlı dövləti və Kataloniya ilə diplomatik danışıqlar aparır (4, 95-96) və artıq 1340-1342-ci və 1344-1345-ci illərdə Venesiya – Kipr – Rodos birgə donanması Osmanlı türklərnə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirir.* Bu hadisələri sonrakı yüzillikdə başlayacaq antiosmanlı hərəkətinin proloqu da saymaq olar.

Biz bu iki məqamı – avropalıların Atlantikada fəallaşması və Osmanlı türklərinə qarşı ilk hərəkətin təşkilini ona görə bir-birinin ardınca izlədik ki, Avropa tarixşünaslığında yaygın olan məşhur fikirlə – guya Osmanlı fəthlərinin avropalıları Hindistana dəniz yolunu axtarmağa və Atlantikaya çıxmağa məcbur qoyması fikrilə qətiyyənlə razı deyilik. İstər Hindistana dəniz yolunun axtarışı, istərsə də Atlantikada avropalıların fəallaşması Osmanlı fəthlərindən xeyli əvvəl başlamışdı.** Amma Osmanlıların peyda olması italyanların bu ticarət planlarını pozdu və ona görə də antiosmanlı hərəkəti Osmanlı bəyliyinə yaranmasından (*Konstantinopolun fəthindən sonra deyil!*) cəmi 30 il sonra başladı.

Aralıq dənizi ticarətində italyanların üstünlüyü məsələsi ilə bağlı daha bir vacib məqam – Anadolunun digər türk bəylikləri (əlxüsüs Menteşe və Aydın bəylikləri) ilə Venesiya arasında olan ticarət əlaqələridir. Hələ XIII əsrin 30-cu illərində venesiyalı tacirlər Anadolu türklərilə sıx ticarət əlaqələri qurmağa başlamışdılar. XIII əsrin 60-cı illərində isə onların ticarət fəaliyyəti əsasən Fəthiyyə körfəzində cəmlənmişdi. Məsələn, ərəb coğrafiyaçısı İbn Səid yazır ki, venesiyalı buradan İsgəndəriyyəyə çoxlu mal ixrac edirdilər, bu mal isə əsasən, yerli türklərin toxuduqları xalçalar idi (7, 42). İbn Bəttutə də həmin xalçaların yüksək keyfiyyətindən xəbər verir (10, 286), türklərin toxuduqları xalçalar Misir məmlük sultanlarının saraylarını bəzəyirdi.

Qərbi Anadolu bəylikləri ilə daha geniş və nizamlı əlaqələrin yaranması XIII-XIV əsrlərin hüduduna aiddir. Mənbələrin məlumatına görə, 1312-ci ildə Rodosun xaçlı cəngavərləri İsgəndəriyyədən gələn Genuya ticarət gəmisini ələ keçirib qarət edəndə Liquriya səfiri Antonio Spinola Menteşe bəyinə müraciət edərək bəyliyin ərazisində ticarət edən bütün rodosluların həbs edilməsini xahiş etmişdi. Bu zaman isə Menteşədə 250 nəfər rodoslu var idi, onların da arasında tacirlər üstünlük təşkil edirdilər. Xaçlı dövlətinin tacirlərinin müsəlman ölkəsində ticarət etməsi xeyli təəccüblü görünür; düşünürük ki, Şərqi Aralıq dənizinin xristian, əlxüsüs xaçlı dövlətlərinin Menteşe bəyliyi ilə ticarət əlaqələri saxlamasının başlıca səbəbi ada-dövlətlərinin və italyan respublikalarının hakimiyyətində olan torpaqların ərzaq idxalından asılı olması, həmçinin Roma

* Avropa tarixçiləri bu əməliyyatları Osmanlılara qarşı deyil, dəniz quldurlarına qarşı aparılmış cavab tədbirləri hesab edir (bax: 4, 98-100).

** Bu barədə bax: 1, 218-219.

papasının Misirlə əlaqələrə qadağalar qoyması idi. Levant ölkələri Qərbi Anadolu bəylikləri ilə ticarət əlaqələrinə can atırdılar ki, öz ticarətlərinin təhlükəsizliyini qarantıya altına alsınlar.

Menteşe bəyliyi Venesiya Respublikası ilə tarixə məlum olan ilk ticarət müqaviləsi isə 1331-ci ildə Orxan Mentəşeoğlu ilə Kritin dukası Marino Morozini arasında bağlanan müqavilədir. 1331-ci il aprelin 13-də bağlanan bu ticarət müqaviləsi lokal xarakter daşımışdır: onun maddələri yalnız Kritin venesiyalı təbəələrinə, həmçinin Kritə yaxın olan beş adanın (Karpatos, Kifera, Santorini, Kea və Serifos adalarının) sakinlərinə aid edilmişdir. 1331-ci il müqaviləsi tacirlər üçün 2 %-li gömrük (*kommerkiy*) müəyyən edirdi, həm də göstərilirdi ki, venesiyalılar bu gömrüklə yalnız bir dəfə ödəməlidirlər. Taxıl, paxlalı bitkilər, öküz, at və qul kimi əmtəələrin ixracı üçün fərqli gömrük rüsumları alınır, belə olan halda 2 %-li vergi artıq tutulmurdu (3, 83; müqayisə et: 10, 154).

Tezliklə Venesiyanın Mentəşe bəyliyi ilə yeni ticarət razılaşmaları imzalanması zərurəti ortaya çıxdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 1333-1334-cü illərdə xristian dövlətlərin donanmasından təşkil olunmuş «Müqəddəs Liqa» üzərində türklərin böyük qələbəsi Venesiyanı Mentəşe ilə daha sıx əlaqələr qurmağa sövq etdi. 1337-ci il ərzində Respublika həm Aydınoğulları ilə, həm də Mentəşeoğulları ilə yeni ticarət sazişləri imzaladı (3, 84). Venesiyanın İbrahim Mentəşeoğlu ilə imzaladığı 1337-ci il sazişi əvvəlkindən bir qədər fərqli idi: müqavilə ilə idxal olunan şərab üzərində gömrükün miqdarı artırılırdı; Krit tərəfinin müqaviləyə əlavə etdiyi maddəyə görə (*maddə 20*), venesiyalılara bəzi məhsulların satışı qadağan olunurdu; şərabı isə yalnız xüsusi imtiyazları olan mültəzimlər alıb sata bilərdilər. Çox güman ki, Mentəşe ərazisində venesiyalılar şərabın pərakəndə satışına icazə ala bilməmişdilər.

1337-ci il sazişinin əvvəlkindən daha bir fərqi - onun Venesiyanın bütün təbəələrinə, o cümlədən Koron, Modon və Neqropont torpaqlarına da şamil edilməsi ilə bağlı idi (11, 36). Kritin dukası “bəyliyin düşmənlərini” dəstəkləməyəcəyinə söz verirdi, öz növbəsində Orxan Mentəşeoğlu da öz bəyliyi limanlarında xristian quldurların gəmilərinin lövbər salmasına icazə verməyəcəyini öhdəsinə götürürdü. Nəhayət, yeni müqavilənin daha bir özəlliyi onun 1 il müddətinə imzalanması idi: amma tərəflər onu pozmaq istəmədikləri halda onun qanuni qüvvəsi hər il uzadılırdı (*maddələr 2 və 4*).

Qeyd edək ki, Kritin Mentəşe bəyliyi ilə, eləcə də digər Anadolu bəylikləri ilə bağladığı ticarət müqavilələrinin əsas şərtlərindən biri – gəmiləri qəzaya uğramış venesiyalıların maraqlarının müdafiəsi ilə əlaqəli maddələr idi. Bu maddələrə görə, gəmi qəzaya uğramış venesiyalı tacirə yardım edilməli idi; bir tacirin borcuna görə digər xristian tacir məsuliyyət daşıyırdı; vəfat etmiş venesiyalının mülkü onun varisinə çatırdı. Bu şərtlərə uyğun maddələr 1337-ci il müqaviləsinə də daxil edilmişdi (3, 88, s.158, qeyd 25). 1353-cü ilədək Mentəşe-Venesiya ticarət müqaviləsi 2-ci və 4-cü maddələrə müvafiq olaraq hər il təsdiqlənirdi. Lakin 1353-cü ilin apreldən tərəflər arasında münasibətlər

korlanmağa başlayır. Münasibətləri bərpa etmək üçün 1356-cı ildə respublikanın məşhur diplomatı Culiano Zeno Menteşeyə göndərilir (9, cild 1, № 623-625). Lakin peşəkar diplomat missiyasının öhdəsindən gələ bilmir.

Culiano Zenonun missiyası uğursuzluğa düşər olandan sonra Venesiya Menteşe bəyliyinə qarşı zor tətbiq etmək qərarına gəldi. 1356-cı ilin yayında Kritin 3 qalerası Menteşe sahillərinə yürüş təşkil edərək türk gəmilərini ələ keçirdilər (8, 205).

Bu illərdə Venesiyanın Menteşeyə qarşı güc tətbiq etmək siyasəti yalnız ara-sıra həyata keçirdiyi hərbi hücumlarla kifayətlənmirdi. 1357-1358-ci illərdə Respublika Roma papası ilə fəal şəkildə Batı Anadolu türklərinə qarşı hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq imkanlarını müzakirə etmişdi. Aydınır ki, Venesiyanın bu oyunları türk bəyliklərinin qəzəbinə səbəb olmuş, başlanmış əvvəlki müqavilələrin qanuni qüvvəsi dayandırılmış, venesiyalı tacirlərin bir qismi həbs edilmişdi. Doğrudur, venesiyalı siyasətçilər 1358-ci ilin yayına doğru Aydınöğulları ilə münasibətləri diplomatik yolla həll edə bildi (3, 94). Lakin Menteşe ilə münasibətlərin qaydaya salınmasına daha çox vaxt tələb olundu. 1358-ci ilin martında tərəflər danışıqlara başladı (11, 111). Venesiyanın səfiri Beytivenya Traversario Menteşeyə gəldi və 1358-ci il oktyabrın 13-də hər iki dövlət arasında yeni müqavilə imzalandı (11, 62). Müqaviləyə uyğun olaraq Menteşe bəyi venesiyalı tacirləri həbsdən azad etdi.

Kritdə yerli feodalların üsyan qaldırması 1363-1365-ci illər Venesiya-Menteşe münasibətlərində xüsusi mərhələni təşkil edir. Belə ki, Venesiya tərəfi bu üsyanın yatırılmasında yardım üçün Menteşe bəyinə müraciət etmişdi və təxminən 500 türk əsgəri Kritə göndərilmişdi. Yenə həmin illərdə Venesiya tərəfi Menteşedən taxıl yardımını istəmiş, 1364-cü ilin yanvarında buradan böyük miqdarda taxıl alınmışdı (9, cild 2, № 745, 274). Venesiya həmin illərdə Menteşe ilə münasibətlərin ittifaq səviyyəsi daşdığını sübut etmək məqsədilə 1365-ci ilin iyulunda Cakobo Bragadeno adlı elçisini Menteşeyə göndərmişdi və elçi Musa Menteşeoğlunu əmin etmişdi ki, Respublika qətiyyənlə Kipr kralının türklərə qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarına qatılmaq niyyətində deyil (9, cild 2, № 781, 284).

Bununla yanaşı, Venesiya Kritdə vəziyyət qaydasına düşən kimi, Menteşeni silahlı hücumla hədələməyə başlamışdı. 1368-1370-ci illərdə bu cür hədələr xüsusilə artmışdı (3, 97). Münasibətlərin bu həddə gəlib çıxmasında günahkar olan Venesiya tezliklə Menteşe kimi ticarət bazarını itirməyə başladı: Genuya və Rodos bəylikdə üstünlük qazanmağa başladı. 1389/90-cı ildə osmanlıların Anadoluda qazandıqları hərbi uğurlar, o cümlədən Menteşe bəyliyi sultan Bəyazidin ali hakimiyyətini qəbul etməsi Venesiyanı öz siyasətində bəzi dəyişikliklər etməyə məcbur etdi. 1390-cı ilin martında Senat dərhal sultan Bəyazidin yanına elçi göndərmək qərarı verdi (9, cild 2, № 76, qeyd 332). Venesiya diplomatı F.Kvirininin missiyası uğur qazana bilmədi və tezliklə respublikaya taxıl ixracı kəsildi.

1403-cü ilin əvvəllərində Venesiya tərəfi Əmir Teymurun köməyi ilə

hakimiyyətə qayıtmış İlyas Menteşeoğlu ilə danışıqlara başladı. Danışıqlar nəticəsində 1403-cü ilin iyulunda İlyas Menteşeoğlu ilə Kritin dukası Marko Falyer arasında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqavilə iki dövlət arasında bundan əvvəl bağlanmış bütün müqavilələrin şərtlərini tanıyırdı.

Beləliklə, xaçlı yürüşləri dövründən başlayaraq Aralıq dənizi ticarətində inhisar hüquqlar əldə etmiş italyan tacirləri XIV-XV əsrlərin hüdudunda da mövqelərini qoruyub saxlaya bilməmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
2. Дживелегов А.К. Торговля на Западе в средние века. Санкт-Петербург: АО «Брокгауз-Ефрон», 1904 – 223 с.
3. Жуков А.К. Эгейские эмираты в XIV-XV вв. М.: Наука, 1988, 192 с.
4. Фионова Н.А. Столкновения Венеции с турецкой опасностью в первой половине XIV в. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. Вып.2. Сборник статей. Горький: [б.изд.], 1975, с.89-107
5. Чурсина С.А. Из истории генуэзского купечества второй половины XII – начала XIII вв. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. Межвузовский сборник. Горький: ГГУ, 1982, с.78-95
6. Чурсина С.А. Торговля генуэзцев в европейской части западного Средиземноморья в эпоху феодализма. Вып.1. Горький: [б.изд.], 1973, с.25-38
7. Cahen C. Ibn Sa'id sur l'Asie Mineure Seljuqide – Tarih Araştırmaları Dergisi, 1971, cild 7, № 10-11
8. Lutrell A. Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century – Papers of the British School at Rome, 1958, vol. 26
9. Thiriet F. Délibérations des Assamblées venitiennes concernant la Romanie, 1-2. Paris, [?], 1966-1971
10. Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagne d'une traduction par C.Defremery et B.R.Sanguinetti, I-IV. Paris, 1853-1858
11. Zachariadou E.A. Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin. Venice, 1983, 429 p.

ПЕРИОД ИТАЛЬЯНСКОГО МОГУЩЕСТВА В ЛЕВАНТИЙСКОЙ ТОРГОВЛЕ (XIII-XIV ВЕКА)

Е.Х.ГЕЗАЛОВА, С.А.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Еще в XI веке итальянские города получили от византийских императоров беспрецедентные торговые права на Леванте – в районе Восточного Средиземноморья. На рубеже XI-XII вв. итальянцы получили возможность расширить торговую экспансию на Леванте. Во время и после завершения крестовых походов Венеция, Флоренция, Пиза, Генуя начали организовывать регулярные рейсы на Восток.

Торговая экспансия и монополия итальянцев продолжались и в XIII-XIV вв. Итальянские города-государства превратились в главного распределителя левантийской торговли.

Ключевые слова: торговля, Левант, монополия, экспансия

THE PERIOD OF ITALIAN POWER IN THE LEVANT TRADE

Y.H.GEZALOVA, S.A.ZEYNALOVA

SUMMARY

As early as in the XI century Italian cities received from the Byzantine emperors unprecedented trading rights for Levant - the area of the Eastern Mediterranean. At the turn of the XI-XII centuries Italians were able to extend the expansion of trade in the Levant. During and after the Crusades, Venice, Florence, Pisa, Genoa began to organize regular trips to the East.

Trade expansion and the monopoly of Italians continued in XIII-XIV centuries. Italian city-states became the main distributors of Levantine trade.

Key words: trade, Levant, monopoly, expansion